

Т. О. Пасічник, викладач кафедри менеджменту ЗЕД Академії митної служби України

ЕКОНОМІЧНА РОЛЬ ОСВІТИ: ОСОБИСТІСНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ

Проаналізовано генезис та розвиток теорій економічної ролі освіти. Установлено, що постійне зростання рівня освіченості в суспільстві є чинником економічного розвитку. Розглянуто макро- та мікроекономічний, сигнальний і з позиції теорії людського капіталу підходи до дослідження фактора освіти в економіці.

Проанализированы генезис и развитие теорий экономической роли образования. Установлено, что постоянное увеличение уровня образованности в обществе является фактором экономического развития. Рассмотрены макро- и микроэкономический, сигнальный и с позиции теории человеческого капитала подходы к исследованию фактора образования в экономике.

Genesis and evolution of the methodological approaches to investigating of the economic role of education are analyzed. It is stated that the regular growth of the society educational level is the determinative factor of the economic progress. Macro- and microeconomic, signal and human capital theory approaches to researching the factor of education in the economics are studied.

Ключові слова. Фактор освіти, економічний розвиток, економіка освіти, сигнальна теорія, теорія людського капіталу, освіта державних службовців.

Вступ. Нині існують дві основні причини для виявлення певного зв'язку між освітою і соціально-економічним розвитком суспільства. По-перше, життєві стандарти за останні два століття піднялися так високо саме завдяки освіті. Разом з тим прогрес не спостерігався в неграмотних суспільствах, які поступово вливалися у світову економіку. По-друге, ряд економетричних досліджень з даної проблеми показав, що доходи окремих осіб залежать від їх рівня освіти. Актуальним залишається питання: якщо освічені люди заробляють більше тих, що не отримали освіти, то чи не буде те ж саме справедливим для країн? Неможливо розробити або сприйняти розвинені технології, якщо в суспільстві низька гуманітарна або політична культура. І саме розвинена та адекватна система освіти може закласти фундамент для належного рівня економічного стану країни.

Проблеми освіти як цілої галузі народного господарства досліджували радянські та російські вчені, які ввели саме поняття “економіка освіти”: І. Янжул, Л. Гавришев, С. Струмилін, О. Анчишкін, В. Марцинкевич, С. Жильцов, С. Костанян, С. Зарецька, В. Щетинін, Л. Якобсон та ін. Серед українських дослідників можна виділити таких учених, як Л. Бесчасний, Д. Богиня, А. Головач, Г. Дмитренко, Г. Оганян, М. Долішній, М. Шаленко, В. Козак, В. Куценко, В. Паламарчук, В. Новіков, В. Юхименко та ін. Розробляли теорію людського капіталу та вивчали проблеми інвестицій в освіту в основному західні економісти: Г. Беккер, Я. Мінсер, Т. Шульц, Дж. Кендрик, Л. Туроу, Е. Долай і Д. Ліндсей, Е. Денісон, С. Фішер, Р. Дорнбуш, К. Шмалензі, У. Боуен, Ф. Махлуп, М. Блауг, а також українські вчені М. Критський, І. Ільїнський, О. Грішнова. Ці вчені-економісти розглядали проблеми, пов'язані із впливом освіти на економічне зростання, збільшення національного доходу, підвищення продуктивності праці. До питання місця освіти в економічній безпеці держави прямо чи опосередковано зверталися такі вчені: Л. Антошкіна, І. Бушман, Б. Братанич, В. Гальперіна, О. Гаращук, О. Грішнова, Т. Збрицька, І. Зінов'єв, І. Каленюк, О. Кондратюк.

© Т. О. Пасічник, 2010

Постановка завдання. Методологічно проблема ролі освіти в економічному зростанні залишається недостатньо розробленою, незважаючи на велику кількість публікацій в економічній літературі. Відсутність чіткого розуміння сутності предмета дослідження призводить до неоднозначних результатів. Мета даної статті – аналіз методологічних передумов дослідження економічної ролі, генезису та розвитку теорій освіти, порівняння відносної ефективності освітньої галузі України та інших країн світу.

Результати дослідження. В останні десятиліття економічні проблеми освіти розкривалися під кутом зору двох основних моделей: концепції економіки освіти як галузевої економічної науки і теорії людського капіталу. При цьому зростання інтересу до освіти як економічного феномена простежується починаючи з 1920-х рр. у Радянському Союзі та із середини ХХ ст. на Заході [1, 16].

Економіка – це наука про виробництво, розподіл і споживання товарів та послуг. Економіка освіти стосується виробництва, розподілу і споживання освітньої послуги. Можна побачити різницю між освітою як послугою (задоволенням потреби або бажання) та освітньою послугою як інвестицією (чинником, який допомагає виробляти інші товари або послуги). Фактично обидва аспекти зазвичай наявні як на мікроекономічному рівні (індивід, якому необхідна освіта або для власного задоволення, або для того, щоб заробити на життя), так і на макроекономічному (суспільство або держава, що витрачають гроші на освіту для передачі культури, соціалізації молодих людей, виховання робочої сили). Хоча освіта виконує дуже багато функцій у суспільстві, економіці належать головним чином її продуктивні аспекти. Застосовуючи відповідні методи і техніки, аналіз витрати/вигоди, вона обумовлює, як оптимально використовувати обмежені ресурси та максимізувати користь від них. Вище використано термін “вигода” замість “прибуток” (з фінансового погляду)

через те, що багато ефектів освіти у зв'язку зі складністю функцій невимірювані. Небезпечно обмежуватися занадто вузьким, кількісним підходом до економіки освіти; багато освітніх планів, які запропонували економісти, не досягли успіху, тому що не врахували соціологічних аспектів проблеми.

Основи методології дослідження впливу освіти на економічне зростання заклали ще класики політичної економіки. Вони не розглядали масову освіту як вкладення капіталу в економічне зростання, але визнавали, що інвестиції в освіту можуть зробити непрямої внесок у розвиток економіки шляхом забезпечення громадського спокою і контролю за зростанням населення [2, 194].

Піонером у дослідженнях з економіки освіти у ХХ ст. вважається С. Струмлін. У ході підготовки десятирічного плану розвитку для радянської освіти в 1924 р. він порівнював зарплати і продуктивність різних категорій “синіх” та “білих комірців” відносно їх рівня освіти, беручи до уваги вік, досвід роботи, технічні кваліфікації. Він помітив, що один додатковий рік навчання працівників підвищує їх продуктивність у 2,6 рази більше, ніж один додатковий рік роботи на фабриці. Вища ефективність означає більший розмір заробітної плати для працівника і більший обсяг національного доходу для суспільства.

У 1935 р. Дж. Волш застосував концепцію капіталу для індивіда, “цінність” якого вважається еквівалентом зведеної цінності його майбутніх чистих прибутків. У середині 1950-х рр. збільшився інтерес до видатків на освіту як можливого фактора збільшення випуску. Така зацікавленість стала наслідком того, що традиційні теорії розвитку, в яких фактори виробництва були визначені гомогенною працею і капіталом, не могли пояснити зростання економіки впродовж даного періоду. Таким чином, ранні праці з освіти й економічного зростання зосереджувалися на визначенні освіти як фактора виробництва у процесі зростання. Т. Шульц розробив ідею, що видатки на освіту були в першу чергу не споживанням, а скоріше інвестуванням у зростаючу здатність праці виробляти матеріальні товари. Формальна освіта була частково інвестуванням у людський капітал, який за незмінного фізичного капіталу збільшував продуктивність праці з розрахунку на одного робітника.

У 1950-х рр. у Сполучених Штатах і Європі з'явилася серія досліджень про роль людського капіталу в економічному зростанні. Теорія людського капіталу, згідно з курсом *homoeconomicus*, стверджує, що індивід інвестує у свою освіту (здоров'я, інформацію тощо), навіть якщо це означає втрату потенційних заробітків з огляду на отримання вищих доходів у майбутньому. Беручи за основу неокласичні передумови, вона приймає без доказів, що кожен індивід прагне максимізувати свій дохід.

Методичні основи і головні напрямки теорії “людського капіталу” сформулювали західні економісти Г. Беккер, У. Боуен, Е. Дженісон, Т. Шульц та ін. Зокрема, Т. Шульц, досліджуючи, чому післявоєнні Німеччина та Японія відновилися з фантастичною швидкістю після тотальної розрухи, порівняв ці країни з Великобританією, яка ще довгий час переживала проблеми з продовольством, і зробив висновок, що швидкість зростання залежить від здорового і високоосвіченого населення, від його “якості”; освіта робить людей більш продуктивними, а розвинена система охорони здоров'я дозволяє впевнено інвестувати в індивіда. Т. Шульц і його послідовники, наприклад Дж. У. Кендрік, запропонували розширену концепцію багатства, капіталовкладень, накопичення, продукту, доходу. Капітал, на їх думку, – це “потенційна здатність протягом певного періоду часу створювати продукт і дохід”, а інвестиції мають розумітись як “витрати, спрямовані на підтримання або збільшення цієї вартості”. Якість населення є капіталом першочергової важливості, а витрати на його підтримання і розвиток – найважливішими інвестиціями [3].

Подальшим розвитком теорії людського капіталу слугували емпіричні дослідження зв'язку між вартістю інвестування в освіту і зростанням доходу. У своїй праці Дж. Псахаропулос [4] підсумував більшість досліджень 1960-х – початку 1970-х рр., що ґрунтуються на методі норми окупності. Усі ці дослідження виявили, що окупність формальної освіти в країнах, які розвиваються, позитивна і навіть велика та робить важливий внесок в економічне зростання. Однак ідею того, що кореляція освіти з доходами відображає причинний зв'язок між освітою як інвестиційним товаром та вищою продуктивністю праці, розділяли далеко не всі.

Наявність певної кореляції між освітою і подальшими життєвими заробітками можна пояснити порізному. Дві головні конкуруючі теорії в економіці освіти, які вказують на різні механізми цього зв'язку, – людського капіталу і “скринінгові” (“сигнальні”) теорії, у більшості випадків дають ідентичні прогнози стосовно того, що більш освічені люди мають тенденцію заробляти більше. “Скринінгова” (“сигнальна”) теорія у своїй простій інтерпретації ставить кореляцію між освітнім рівнем і заробітками та зараховує до “статистичної дискримінації”. Таким чином, коли у фірми трапляються значні інформаційні витрати під час найму працівників, вони звертаються до стереотипів, таких як стать, колір шкіри, етнічні джерела, освітні атестати, вік та попередній досвід роботи – все, що може якось спрогнозувати поведінку людини на роботі. Для більшості видів трудової діяльності дешевше буде зосередитися на групових характеристиках і піти на певний ризик випадкових помилок під час найму. Для “сигнальної” теорії, таким чином, неприпустимо, що вища освіта обов'язково дає дивіденди у вигляді продуктивності. Як результат, вона свідчить, що люди з кращими освітніми дипломами мають перевагу, якщо брати до уваги можливості працевлаштування і заробітків.

Зважаючи на те, що питання освіти з погляду людського капіталу і теорії “креденталізму” висвітлюються протилежно, цікаві дослідження, які об'єднують їх і розглядають цей вплив системно. На увагу заслуговує, зокрема, праця Ю. Хамалайнен та Р. Юсітало [5], які використали результати фінської політехнічної реформи 1990-х рр., щоб установити відносне значення цих теорій для пояснення зв'язку між отриманням освіти і заробітками. Усі фінські професійні коледжі поступово підвищили в статусі до політехнічних інститутів з метою покращання якості професійної освіти. Автори знайшли підтвердження

нижчих заробітків випускниками тих шкіл, які ще не підвищили до статусу політехнічних. Вони сприйняли цей результат як показник “сигнальної” ролі освіти. З іншого боку, на підтримку теорії людського капіталу вони також виявили, що збільшення кількості випускників, які закінчили нові політехнічні інститути, підвищило середні доходи як політехнічних, так і тих професійних шкіл, які ще не реформувалися. Вчені зробили висновок, що приблизно 56 % доходів від освіти пояснюється впливом освіти на продуктивність (цінність людського капіталу), а інші 44 % – це вплив сигнальної або “скринінгової” детермінанти.

На мікроекономічному рівні численні дослідження щодо аналізу впливу освіти на величину індивідуальних доходів залишають дуже мало сумнівів про існування суттєвого впливу навчання на доходи і можливість працевлаштування людини. Нещодавні дослідження показали, що додатковий рік навчання підвищує заробітну плату людини приблизно на 6,5 % серед європейських країн і ступінь цього впливу може становити понад 9 % [6, 8–9]. За даними 1990 р., в американців з початковою освітою сукупний отриманий протягом усього життя дохід становив \$756 тис., з вищою освітою – \$1720 тис. Абсолютний розрив – майже \$1 млн [7, 66].

Того, що індивіди схиляються до отримання вищої освіти як трансакції для інвестування, не достатньо для підтвердження положення теорії людського капіталу, що така освіта робить людей продуктивнішими. Так само широко спостережувана кореляція між заробітками й отриманням освіти не є визначальним тестом пояснюваного теорією людського капіталу економічного значення вищої освіти [6, 9]. У цьому контексті цікаві результати проведеного нами дослідження ефективності галузі освіти в Україні.

За допомогою аналізу показників зайнятості й випуску в різних галузях економіки ми підраховали відносну ефективність окремих галузей народного господарства в Україні у 2008 р. (рис. 1). Вона обчислюється шляхом ділення частки галузі у ВВП на частку зайнятих у даній сфері. Дослідження показало, що відносна ефективність працівників освіти набагато нижча порівняно з відповідними індексами інших галузей і становить 34,8 % (виняток – система охорони здоров'я і надання соціальної допомоги – 32,3 %). Підрахований індикатор практично показує, що на той обсяг товарів і послуг, який “середньостатистичний” робітник виготовить за один місяць, працівник освітньої галузі витратить три місяці. Зіставлення індикаторів показує, що зайнятий у промисловості працівник працює у 6,8 раза ефективніше, у будівництві – у 3 рази, в галузі транспорту і зв'язку – у 3,3 раза, ніж працівник освітньої галузі.

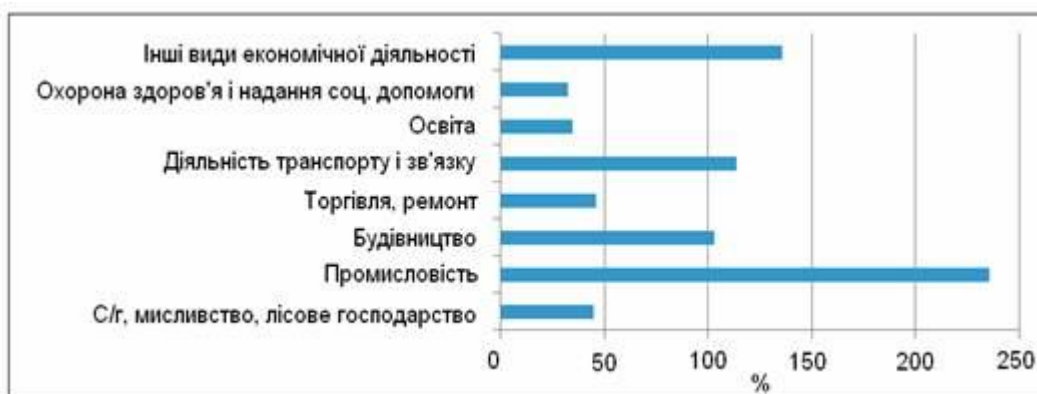

Рис. 1. Відносна ефективність галузей народного господарства України у 2008 р., %

На основі аналізу аналогічних статистичних показників, наданих Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) [8], ми порівняли відносну ефективність освітньої галузі в різних країнах світу (табл. 1).

Таблиця 1

Оцінка ефективності освітньої галузі в різних країнах світу, %

	Частка зайнятих, %	Частка у ВВП, %	Частка в доходах, %	Відносна ефективність, %
Україна (2008)	8,12	2,82	3,04%	34,75
Росія (2006)	9,10	2,34	x	25,72
Німеччина (2008)	5,95	2,76	4,38	46,44
Франція (2007)	7,35	3,15	7,57	42,79
США (2007)	8,60	3,78	7,75	43,92
Італія (2008)	6,38	2,52	8,20	39,54
Нідерланди (2008)	5,29	2,71	6,57	51,16
Японія (2005)	3,00	2,36	x	78,60

Польща (2008)	7,41	2,51	9,80	33,92
Чехія (2008)	5,52	1,91	6,21	34,55
Угорщина (2008)	8,03	2,56	7,08	31,92
Словаччина (2008)	7,08	1,40	6,08	19,74

З таблиці видно, що частка зайнятих у сфері освіти в Україні становить 8,12% і перебуває на дещо вищому рівні, ніж у розвинених країнах світу. Разом з тим освітня галузь дає тільки 2,82% валового внутрішнього продукту, тому відносна ефективність становить усього 34,75%, а отже, значно нижча, ніж у розвинених країнах світу, наприклад у Японії (78,6%), Нідерландах (51,16%) чи США (43,92%), в яких проблема якості шкільної освіти – ключового рівня освітньої системи – стоїть не менш гостро, ніж в Україні. Для порівняння ми вирахували аналогічні показники за країнами Східної Європи, які показали нижчу відносну ефективність освітньої галузі, ніж в Україні. Наприклад, сусідня Росія з 9,1% зайнятих у системі освіти дає тільки 2,34% ВВП. Спільність проблем і культурна схожість в освітніх системах свідчить про доцільність проведення досліджень з урахуванням досвіду перш за все Росії та країн Східної Європи.

Ряд нових емпіричних наукових досліджень другої половини 1990-х рр. дещо розчарував своїми результатами щодо впливу навчання на загальну продуктивність країн. На відміну від більшості попередніх досліджень, які покладалися на структурні дані для аналізу чинників зростання протягом довгих періодів часу, більшість цих наукових праць використала сукупності даних з відносно короткими часовими проміжками, а також “панельну” техніку або методи перевірки невиявленої гетерогенності серед країн. У результаті освітні зміни часто виявляються несуттєвими або навіть входять з “неправильним” знаком у регресії зростання [9, 9]. Але хоча теорії економічного впливу освіти не дають інструменту прогнозування кількісної залежності рівня економічного зростання від якості освіти, це не означає, що вони неправильні. Як зауважує М. Блауг, “або доведіть, що передумови нереалістичні загалом чи в даному конкретному випадку, або продемонструйте логічну неспроможність теорії, але ніколи не відкидайте економічну теорію на підставі несправдженого прогнозу, зокрема тому, що в економічній теорії можливі лише якісні прогнози” [9, 68].

Особливої уваги потребує дослідження економічної ролі освіти державних службовців – працівників переважно органів управління, на яких поширюється дія Закону України “Про державну службу”. Слід зазначити, що ця тема ще не була предметом серйозних наукових досліджень. Хоча державні службовці є тією категорією громадян, від яких безпосередньо залежить стан економічної безпеки держави та суспільства. Тому, аналізуючи зміст формальної освіти для державного службовця, її необхідно розглядати через призму подальших ефектів на стан економічного благополуччя суспільства і держави.

На початку 2009 р. облікова кількість державних службовців становила 274,5 тис. осіб. У цій кількості не враховано: військовослужбовців, працівників податкової адміністрації, дипломатичної та митної служб, окремих працівників юридичних установ, трудові відносини яких регулюються іншими законодавчими актами [10, 302]. Розподіл за категоріями посад показав, що 76,2% спеціалістів мають вищу освіту, 21,9% – неповну і базову; серед керівників ці показники становлять 80,5% і 18% відповідно. Рівень освіченості державних службовців зменшується лінійно від першої до шостої категорії. Цікаво, що за гендерною ознакою розподіл кількості показує значне домінування жінок, які становлять майже 77% усього особового складу державної служби. Розподіл службовців за стажем державної служби показує, що 61% працівників має стаж державної служби більше п’яти років, а це свідчить про необхідність підвищення кваліфікації.

До 2001 р. у категорії державних службовців урахувалися також посадові особи місцевого самоврядування – працівники органів місцевого самоврядування, на яких поширюється дія Закону України “Про службу в органах місцевого самоврядування”. Наразі це окрема група з чисельністю, що дорівнює 100,6 тис. осіб (на 31.12.2008 р.). З них 66,2% мають повну вищу освіту; 32,2% – неповну, базову вищу освіту. Як державні службовці, так і працівники органів місцевого самоврядування підвищують кваліфікацію переважно за напрямком підготовки “Державне управління”.

Людський капітал, якого набуває майбутній державний службовець у ході свого навчання, має якісно відрізнятись від освіти інших громадян наявністю програми виховання моралі та етики державного службовця, що вказує на доцільність надання спеціальної освіти для цієї категорії суспільства. Разом з тим не існує критеріїв добору на державну службу людей з тими чи іншими морально-етичними якостями. Рішення про найм приймається відповідно до наявності формальних ознак освіченості (“креденси” в сигнальних теоріях).

Висновки. Чимало вчених називають ту обставину, що наші знання з проблеми економічної ролі освіти далекі від ідеалу; навіть сам вибір гіпотези про те, що навчання впливає на ефективність людини або економіки загалом, привабливий для науковців, а отже, базується не на логіці, а на людському досвіді, вірі, почуттях, мотивах, інтуїції. Важливо враховувати ту методологічну проблему, що оцінювання теорій економічного значення освіти відбувається з погляду їх важливості або корисності. Щоб це автоматично не переносило нас зі сфери позитивної у сферу нормативної економічної теорії, в основі якої лежать ціннісні судження, освітній фактор необхідно досліджувати з позиції різних, часом протилежних, економічних теорій освіти. Зокрема, додаткової уваги потребує дослідження економічної ролі освіти державних службовців як особливої категорії громадян, від якої залежить стан економічної безпеки суспільства і держави.

Література

1. Семів Л. К. Вплив вищої освіти на формування людського капіталу в умовах переходу до економіки знань / Л. К. Семів, Р. А. Семів // *Регіональна економіка : науково-практичний журнал*. – 2009. – № 1. – С. 15–26.
2. Рудницький А. О. Экономическая безопасность и экономические интересы Украины / А. О. Рудницький // *Культура народів Причорномор'я*. – 2006. – № 86. – С. 48–53.
3. Ногаев И. В. Economic security – термин или категория? / И. В. Ногаев // *США – Канада: экономика, политика, культура*. – 2004. – Ст. 6. – С. 57–68.
4. Psacharopoulos G. Returns to Education: An International Comparison. The Hague, Elsevier / Psacharopoulos G. – 1973.
5. Hamalainen U. (2006) Sorting out the sorting vs. human capital debate. Discussion paper. Social Insurance Institution and Labour Institute for Economic Research respectively / U. Hamalainen, R. Uusitalo. – Helsinki, 2006.
6. De la Fuente. Education and economic growth: a quick review of the evidence and some policy guidelines / De la Fuente // Prime Minister's Office. Economic Council of Finland. – 2006. – 20 p.
7. Левченко О. М. Особливості впливу освіти на економічний розвиток країн в умовах транзитної економіки / О. М. Левченко // *Формування ринкових відносин в Україні : збірник наукових праць*. – 2005. – № 5. – С. 66–70.
8. Stan Database for Structural Analysis Link [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=STAN08BIS>.
9. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг // Академия народного хозяйства при правительстве Российской Федерации. – М. : Дело ЛТД, 1994. – 676 с.
10. Праця України 2008 : статистичний збірник. Державний комітет статистики України. – 2009. – 22 липня. – № 09/4-11/162. – 306 с.